

КИЇВСЬКА РУСЬ І УКРАЇНСЬКА СЕРЕДНЬОВІЧНА
ДЕРЖАВНІСТЬ

Розгляд декларованої проблеми, ще донедавна вбачався досить проблематичним, оскільки головною установленою ідеєю не тільки синтетичних праць з української історії, а відповідних положень офіційних ідеологічних установ фактично заперечувався генетичний зв'язок багатьох явищ розвитку Київської Русі у подальшій еволюції середньовічної України. На сьогодні конкретні дослідження з історії Східної Європи ХІУ-ХУ ст. дають підстави для визнання безперервності державно-політичного розвитку не тільки північноруських, а й південноруських князівств у так званій післямонгольській час. Правда, слід відзначити, що розвиток останніх йшов у напрямі поступового згортання їх державницької активності. Державні утворення Південної Русі /України/ поступово втрачають ознаки суб'єкта державницької еволюції, перетворюються на васальні організми з обмеженим суверенітетом, а згодом на обмежені на рівні місцевого самоврядування адміністративні одиниці сусідніх держав: Великого князівства Литовського, Королівств Польщі, Угорщини тощо. Однак навіть після утворення об'єднаної польсько-литовської держави-Речі Посполитої -східнослов'янські князі, які були володарями у східних провінціях цієї держави, зберігали значні прерогативи державного управління. Тут виникає закономірне питання, від якого залежить вирішення проблеми існування елементів державності на Україні у другій половині ХУІ ст.

Наскільки цих володарів і систему управління їх володіннями можна розглядати як носіїв саме української, а не польської або литовської державності? Вирішення цього питання можливе у напрямку аналізу етнополітичної свідомості представників цих політичних структур. Такий підхід дозволяє припустити, що православні князі Речі Посполитої уособлювали у своїй особі елементи саме української державності. Процес їх полонізації на початку ХУІІ ст. звів процес розвитку української державності цього типу нанівець.

Апогеєм розвитку української середньовічної державності у сучасній літературі вважається період існування так званого Гетьманату, тобто структури володарювання частиною українських земель, що виникла в результаті Визвольної війни середини ХУІІІ ст. і яка в обмеженому у плані суверенітету вигляді проіснувала майже до кінця ХУІІІ ст. Аналізуючи особливості цієї державності, необхідно визнати її відмінність від традиційних монархічних держав доби середньовіччя, а саме перш за все звернути увагу, що Гетьманат виник як результат визвольного руху і його аналогами/ може не в такій яскравій формі/ були політичні структури, які створювалися в західно- і центральноєвропейських країнах під час соціальних вибухів /наприклад, адміністрація таборитів у Чехії/. У зв'язку з цим, відзначимо, що з позицій християнських ідеологічних уявлень, які існували на той час, подібні державні структури мали дуже серйозну ваду, а саме в них не було законної з позиції церкви влади, освяченої релігійними канонами. На Україні носієм такої влади могли бути князі – нащадки Рюриковичів, проте полонізація унеможливила можливість виникнення законної легітимної династії на Україні.

Саме питання легітимності могло об'єднати українське населення у питанні створення єдиної Української держави, проте відсутність її призвела до пошуків українським пануючим класом патронів серед іноземних володарів-суверенів, що кінець-кінцем і призвело до зникнення усяких елементів української державності наприкінці ХУІІІ ст. Про важливість легітимності у державному розвитку свідчать приклади найбільш передових

у ХУІ ст. Англії та Нідерландах, де республіканські структури не витримали випробування часом і у порівняно короткий час після завершення революційних вибухів було відновлено монархічний устрій.

У політичному плані Гетьманат, на наш погляд, бере безпосередні витоки не у політичних структурах, які розвивалися на території України з колишніх давньоруських князівств /хоча їх певний вплив на цей процес не можна відкидати/, а в історичному розвитку населення, що знаходилось поза державним впливом Русі, або поза зоною "класичного" державного устрою цієї держави /під останніми ми розумієм, наприклад, мешканців Пониззя, Болохівську землю, міста-факторії по Дніпру тощо/. Таким чином, постає питання про ретроспективний розгляд історії степового населення часів Київської Русі, а пізніше козацького /степового/ населення України з ХІУ-ХУ до середини ХУІ ст.

Як відомо, історія слов'янського населення степів доби Київської Русі вивчена ще недостатньо, але вже зараз можна зробити деякі спостереження. Перш за все для з'ясування історичних коренів козацтва, треба йти не шляхом пошуків носіїв назви "козак" з найдавніших часів, що неминуче приведе до відновлення помилкової концепції про азіатське походження козацтва, а досліджувати на території України об'єднання людей, котрі за характером господарювання та суспільно-політичного існування були близькими до майбутнього козацтва.

Ще М.С.Грушевський вбачав у цих попередниках бродників, берладників, "вигонців галицьких", про яких згадують літописи. На наш погляд, для з'ясування цієї проблеми слід розглядати історію усього слов'янського населення причорноморських степів, а саме мешканців торгових факторій, прикордонних фортець, напівзалежних від Русі територій та земель, про які вище вже згадувалось. З літописів відомо, що популярний на Русі термін "Берладь" означав вільну територію, де не було класичної державної структури. Однак відсутність князівської влади на території Подунав'я, де, наприклад, мешкало досить

значне за чисельністю слов'янське населення, не означало наявності тут якогось архаїчного, позаполітичного суспільства. Розвиток тут міст, організація місцевим населенням воєнних походів / де інколи брали участь навіть декілька десятків тисяч людей / дають підстави гадати, що тут були певні елементи політико-державного устрою. Відзначимо також, що представники бродницького населення не тільки відіграли велику роль у відродженні Болгарської держави, а й увійшли у її адміністративні структури. Вірогідно, що в самому середвищі цього населення існувало і певне соціально-майнове розшарування. На цей висновок наводить історія Олешня і особливо Тмутаракані / в останньому навіть була князівська влада /.

Вдовж великих українських рік існували численні торгові факторії з бродницьким населенням. Це було значною мірою пов'язано з життям південноруських князівств, проте і навпаки: розвиток останніх залежав від нормального функціонування торгових водних артерій, що знаходились у значній мірі в руках бродників. Тому на вказані факторії поширювався вплив державницьких установ Південної Русі, тобто вони були об'єктами державницьких впливів. Одночасно важко погодитись з думкою про те, що ці поселення бродників входили до складу давньоруської території. Паралельно відзначимо, що аналогічний взаємозв'язок існував пізніше, коли козацтво знаходилось під певним впливом державних утворень Східної Європи.

В контексті розгляду нашої теми перспективним є дослідження питання про політичні ідеї Київської Русі у ретроспекції подальшого ідеологічного життя України. І тут зразу ж слід нагадати ту важливу обставину, що в українській історіографії ХVI-ХVIII ст. Київська Русь розглядалася як першопочаток політичного розвитку українського народу. Саме у киеворуський час на Україні виникають важливі в ретроспективному плані політичні теорії.

Перш за все відзначимо, що дуже рано у IX-X ст. спостерігається творче сприймання, а згодом розвиток на власному ґрунті візантійських політичних доктрин, у яких головне місце

займала теза про ромейське співтовариство держав, концепція ідеального християнського володаря-монарха, і прославлення його влади, ідея центра християнського світу - "града Божого" та доктрина симфонії світської та духовної влади. В подальшому, як відомо, ці ідеї візантинізму були покладені в підґрунтя ідеології російського самодержавства та абсолютизму.

Апогеем розвитку цих постулатів стали періоди правління Василя III та Івана IV, а пізніше в нових умовах - Петра I. Порівняння російських ідей "третього Риму" з політичними уявленнями Русі свідчить, що остання не сприймала себе як нащадок "Ромейської" /Візантійської/ імперії, а, навпаки, її ідеологи протиставляли свою державність візантійській. Однією з ознак цього протистояння були пошуки давньоруськими книжниками зв'язку Русі з давньою Римською державою, Ієрусалимом тощо. Яскравим прикладом розвитку таких пошуків на західноруських землях більш пізнього періоду є хроніка М.Стрийковського, в якій чимало місця приділяється "встановленню" коренів спорідненості литовських та інших східноєвропейських монархів з видатними постатями стародавнього світу.

Починаючи з межі XII-XIII ст., на Русі спостерігається зародження нових напрямів політичної думки. Зокрема, треба сказати про спробу князя Романа Мстиславича реформувати державний устрій ідеальної для періода феодальної роздробленості держави. Головна ідея Романа полягала у тому, щоб київських князів, як верховних суверенів Русі, обирали найбільш могутні суздальський, чернігівський, галицький, смоленський, полоцький та рязанський князі. Створення такої системи повинно було сприяти припиненню усобиць, зміцнити владу монарха і міжнародне становище Русі. Якщо будуть знайдені достатні аргументи на користь достовірності інформації про цей проект, розміщений у праці В.Н.Татищева, то це дасть можливість провести аналогії з іншими християнськими країнами. Так, близька ідея знайшла пізніше реалізацію у практиці державного будівництва Германської імперії, де імператора обирали найбільш могутні князі /курфюрсти/, а згодом у Речі Посполитій, де

король обирався магнатами з представників легітимних династій європейських християнських держав.

Найбільш важливою для ретроспективного розгляду історії Русі і України є аналіз поширення у Південно-Східній Європі ідеї боротьби християн з невірними. Важливим моментом її популярності була потреба у прославленні культу рицарів – борців за християнську віру, за визволення святих місць. Ідея хрестових походів стала особливо актуальною з середини XIII ст., коли Русь почала боротьбу з навалом монголів. Гасла боротьби з язичництвом, з "поганими" сприяли зміцненню позицій православної церкви. Пізніше в умовах жорсткої конфронтації з кримськими та турецькими агресорами концепція боротьби з невірними мала значний вплив на формування ідеології козацтва.

Вже в XII ст. маємо факти появи перших "законних" рицарів на Русі, коли в 40-х роках XII ст. польський князь Болеслав опоясував місцевих синів боярських рицарськими поясами. Цікаво, що рицарські пояси стають атрибутом побуту половецьких ханів XIII ст., серед яких чимало було християн. Пізніше, як відомо, запорожці також вважали себе рицарями, проте тема про можливі аналогії козацтва з представниками західних духовно-рицарських орденів заслуговує на додаткове спеціальне дослідження.

Отже, наші спостереження дають змогу зробити такі висновки.

1. В генетичному плані державність Київської Русі мала продовження в політичному розвитку південноруських /українських/ князівств XIV-XV ст., а в більш обмеженому плані в адміністративних структурах XVI-XVII ст.

2. Києворуська державність практично не мала продовження у політичній структурах козацького типу. Останні беруть корені в давньоруських бродницьких, берладницьких спільнотах. Ці об'єднання не можна розглядати як суб'єкт розвинутої державності, проте є підстави визнати у них елементи державно-політичного розвитку.

3. Важливою проблемою молодого державності України, що виникла в процесі еволюції козацтва, була відсутність в

умовах середньовічних християнських уявлень власної легітимної монархічної династії, здатної об'єднати українське середньовічне суспільство на створення власної держави.

4. Важливим моментом розвитку козацтва і його державності є ідея хрестових походів, яка розвивала відповідні давньоруські ідеї про боротьбу християн з невірними.